

КОЛОНІАЛЬНІ МОТИВИ В УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Із позицій постколоніальної критики досліджуються колоніальні мотиви в українській історичній белетристиці радянського періоду. На прикладах романів Петра Панча “Гомоніла Україна”, Івана Ле “Хмельницький”, Олександра Ільченка “Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця” аналізується політична кон’юнктура українських письменників, які на догоду політичному режиму зображували відмову від власної державності та злиття з Росією як найбільше благо українського народу.

Ключові слова: *постколоніальна критика, колоніальні мотиви, історична белетристика, політична кон’юнктура, суспільні настрої, російський імперіалізм, радянська епоха.*

Постановка проблеми. В українській літературі радянського періоду особливою популярністю користувалися історичні романи, оскільки в них, сховавшись за історичні декорації, письменник міг використати алегорії, символи і натяки про колоніальне становище України. Водночас історична белетристика відкривала для письменника шлях для швидкої кар’єри: можна було писати історичні твори на догоду політичній кон’юктурі. Найбільші ідеологічні замовлення були пов’язані з історичними темами про Київську Русь як спільну державу для українців, білорусів і росіян, з добровільним приєднанням України до Росії, боротьбою радянської влади з УНР, УПА, західними розвідками та з героїзацією другої світової війни.

Актуальність проблеми полягає в тому, що вірнопіддані радянському письменники порушували теми, які в історичних реаліях демонстрували спільне минуле та боротьбу за спільне майбутнє України і Росії, виступаючи могильниками перспективи відродження української державності. Оцінюючи історичну белетристику з позицій постколоніальної критики, можна виокремити політичну кон’юнктуру та ідеологічні кліше, які використовували письменники на догоду радянському режиму.

При **аналізі наукових досліджень** використано досвід теоретиків і практиків постколоніальної критики Едварда Саїда, Гаятрі Чакраворті Співак, Еви Томпсон, Віталія Чернецького, Марка Павлишина.

Метою статті є аналіз колоніальних мотивів у романах Петра Панча “Гомоніла Україна”, Івана Ле “Хмельницький”, Олександра Ільченка “Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця”.

У романі “Гомоніла Україна” Петро Панч відтворює картину суспільних настроїв напередодні та під час національно-визвольної війни XVII століття, акцентуючи увагу на колоніальному гніті, коли українці переживали політичні, соціальні, релігійні і культурні утиски. За польської колоніальної системи українці не мали перспектив розвитку. В той час в Україні не було жодної верстви, яка б не відчувала гніту. Українських міщан усували від участі в міському самоврядуванні; селяни змушені були відпрацьовувати панщину, яка на Наддніпрянщині сягала чотирьох днів на тиждень, а в Західній Україні – до шести; від козаків польські магнати відбирали хутори, млини, ставки. В романі Петра Панча є сцена, в якій польський ротмістр із гайдуками спускають став козака Вериги і виловлюють його рибу. Обурені козаки нападають на кривдників і вбивають їх. Але, описуючи всі утиски і насильства, які чинили напередодні національно-визвольної війни українського народу польські магнати, П. Панч на догоду радянській ідеології, яка в своїй основі опиралася на модернізований більшовиками російський імперіалізм, вкладає в уста козака Гаврила патетичний вигук: “Та невже таки не бачить і не чує московський цар, як тут загибають православні?” [4, с. 33]. Те, що російський імперіалізм згодом учинив з Україною, Панч воліє не згадувати. Письменник, який би описував українську національно-визвольну війну XVII століття з постколоніальних позицій, стояв би на однаково відсторонених позиціях від польського і російського імперіалізму, пам’ятаючи, що і Польща, і Росія зміцнювалися завдяки українським багатствам. У романі “Гомоніла Україна” великий гетьман коронний Станіслав Конєцпольський перед смертю говорить своєму синові Олександрю: “Польща, сину, убога... Хочете бути ситими, не віддавайте України... не віддавайте” [4, с. 38].

У середині XVII століття в Україні склалася революційна ситуація, коли колоніальна система Королівства Польського довела до краю терпіння українського козацтва, селянства, міщанства і духовенства. У своєму романі П. Панч створює широку панораму колоніальних утисків, коли, шукаючи союзників серед Польщі, Литви, Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства, козацька верхівка вибирає Москву як менше зло.

Підводячи до неминучості об’єднання України з Московським царством, П. Панч пише, що весь український народ мріє стати підданим мос-

ковського царя, говорить про духовну і генетичну спорідненість українського і російського народів. При цьому Петро Панч зосереджується на українському національному колориті, побуті, мові, картинах національно-визвольної боротьби, а вірнопіданські думки про об'єднання з Москвою вживлює в текст, ніби ідеологічні брязкальця, без яких йому не дозволять надрукувати роман. На відміну від Максима Кривоноса, який мислить лише категоріями війни, Хмельницький у романі Панча постає гнучким політиком. Якщо Кривоніс хоче союзу з Москвою, мотивуючи це тим, що українці і московити однієї крові, то Богдан Хмельницький остуджує його реплікою: “Самої крові ще мало для державної політики” [4, с. 89]. Іноді автор впадає в неприродну для людської поведінки патетику. У передсмертній агонії полковник Кривоніс вискакує на коня, мчить полем, йому примарюється Дніпро, і він кричить: “Пугу, пугу, Дніпре-Славуто! Як розлився дідуган! З Московії, з Білорусі підмогу приніс козакам...” [4, с. 444].

Ще фальшивіше звучить фінал роману “Гомоніла Україна”, коли гетьман Богдан Хмельницький одержує листа від польського короля, в якому той обіцяє йому повернення прав козакам. Але Хмельницький уже цього не хоче. У цьому фрагменті роману автора зраджує логіка і художня об'єктивність, коли він намагається поєднати непоєднуване і пише, що український народ “чекає на створення власної держави, на давно вимріяне возз'єднання з Росією, щоб більше не боятися ні пана-ляха, ні турка, ні татарина” [4, с. 450]. І цей оксиморон є художнім лукавством, історичною брехнею, адже відомо, чим закінчився український державний проект після приєднання до Московського царства. Оптимістичний фінал роману Петра Панча “Гомоніла Україна”, в якому Московське царство спокушує безмитним завезенням товарів з Московщини до України нагадує безкоштовний сир у мишоловці, про який П. Панч, пам'ятаючи про цензуру, воліє дипломатично промовчати.

У трилогії Івана Ле “Хмельницький” розкривається формування світогляду гетьмана Богдана Хмельницького протягом життя. Вже на початку роману, розповідаючи про дитячі роки майбутнього гетьмана України, автор вплітає у твір імена російських діячів, аби показати, що Богдан Хмельницький з дитинства готувався до місії “возз'єднання з Росією”. Розказуючи сину про сліпого кобзаря, мати говорить, що він – “Наливайків та Івана Болотникова побратим” [2, с. 17]. У розмові з батьком Богдана Хмельницького козак Яцько повідомляє, що український “охочий люд не перестає правитися за Путивль, до повстанців Болотникова” [2, с. 46]. Отже, Іван Ле всюди, де дозволяє його уява, вставляє сцени,

які поєднують український народ з російським. Так у радянську епоху українські письменники, прив'язуючи українську історію до російської, декларували свою лояльність до політичного режиму. Іноді з Івана Ле проривається пафос радянського інтернаціоналізму, що був замаскованою формою російського імперіалізму. Тоді в письменника з'явлюються фантазії про народного російська царя, який може встановити прогресивний лад у Європі. І цей лад схожий на життя в підконтрольних Радянському Союзу країнах Варшавського договору: “Ось допоможемо росіянам, Болотникову навести лад у царстві, народного царя поставимо. А тоді разом з могутнім братом руським та й з польським трударем навалимося на наших “вашмостьов”, панів, шляхту та ненависну корону! На палі катів нашого люду та уніатських попів висадимо, своє життя з РусьКими разом поладуємо” [2, с. 51]. Ця неприродність у мисленні та поведінці простих козаків робить роман “Хмельницький” політичним плакатом, створеним за лекалами радянської ідеології.

Ідеологічна система Радянської України була наскрізь колоніальною і мала свою модель історичних ярликів, які визначалися офіційною радянською історіографією, що в своїй основі опиралася на ще царську імперську історію. Всі акценти розставлялися за таким принципом: національні герої, що боролися за свободу українського народу проти російського імперіалізму, оголошувалися ворогами, а зрадники – героями. Чим яскравішим і масштабнішим був герой, тим більше опудало робила з нього радянська історія. У романі “Хмельницький” зображено еволюцію двох історичних постатей – Богдана Хмельницького та Мартина Пушкаря. Приділяючи таку увагу маргінальній постаті української історії, автор піднімає національного зрадника Мартина Пушкаря до рівня лідера національно-визвольної боротьби Богдана Хмельницького. Причому шлях до доноса на гетьмана Івана Виговського письменник показує в розвитку, вмонтувавши в роман історію батька Мартина Пушкаря, що, за задумом автора, конче мав бути пов'язаним із повстанням російського селянського ватажка Івана Болотникова. У романі батько Мартина Пушкаря разом із донцями йде, щоб посадити на московський престол Лжедмитрія. Замість зосередитися на природності, на органічній поведінці персонажів, Іван Ле думає, як більше догодити комуністичному режиму, від чого його роман стає інструментом антиукраїнської пропаганди. Іван Ле безпосередньо керувався партійними “Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654 – 1954 рр.”, де в контексті українських козацько-селянських повстань згадується і селянське повстання в Росії під проводом Івана Болотникова, яке в тезах названо “прикладом для українських і

білоруських трудівників, що боролися проти іноземного іґа та місцевих гнобителів” [5, с. 7].

Розповідаючи про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, Іван Ле опинився в доволі пікантній ситуації, адже гетьман був одним із найуспішніших українських полководців, героєм народних пісень, але саме він робив успішні походи в Московське царство, захоплював російські міста і брав у облогу Москву. У романі “Хмельницький” козаки виправдовують гетьмана, що він “не вдерся до Москви, сам спинився” [3, с. 25]. Щоб дистанціюватися від такої непевної для радянської історії слави Конашевича-Сагайдачного, автор іронічно оцінює його московські походи як “політичні і військові зальоти”, ніби це була банальна сімейна зрада, після якої чоловік щиро розкався, а Мотрона-перяславка в романі пояснює, що в гетьмана “совість таки заговорила”, тому він не завоював Москву. Хоча насправді українські козаки не мали такого трепетного сентименту до Московського царства. Козаки брали активну участь на боці Польщі під час московсько-польської війни 1616 – 1618 років. За це польський сейм обіцяв відновлення козацьких вольностей. Улітку 1618 року 20-тисячне українське військо під орудою Петра Конашевича-Сагайдачного увійшло в Московське царство і захопило міста Лівни і Єлець, а потім узяло в облогу Москву. В цей час українські полки Петра Дорошенка захопили Лебедин, Данкове, Скопине, Рясък. Наштовхнувшись на відчайдушний опір москвичів, українські козаки припинили облогу, відійшли на південний захід, руйнуючи російські міста й села. При цьому брали в полон чоловіків, жінок, не гребували й матеріальними трофеями. Отже, під час військових походів українське козацтво керувалося не тільки політичними резонами, не рідко вдаючись і до грабежів. Така логіка військових, для яких війна – це засіб для збагачення. Варто зауважити, що українські козаки воювали не лише в Московщині, а й у Франції, Іспанії, Естонії, Туреччині, Кримському ханстві.

У романі Олександра Ільченка “Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця” автор використовує типову методіку українського письменника радянської епохи, висловлену в одному з листів Володимира Дрозда до Валерія Шевчука, коли письменник, щоб вижити в тоталітарній країні, ставить одну свічку Богу, а другу – чорту. За таким принципом виходили в Україні поетичні збірки, коли в книжці мали бути обов’язково ідеологічні вірші, які письменники іронічно називали “паровозиками”. Це твори про Леніна, комуністичну партію, про розвінчування “українських буржуазних націоналістів”, про дружбу з Росією. Олександр Ільченко в своєму

романі намагається одночасно догодити українським читачам і цензурі. Його історичний роман про козацькі часи в Україні – колоритний, з багатою мовою, однак ідеологічні акценти в романі видають у ньому літературну кон’юнктуру. Посланець з українського міста, обложеного військом гетьмана Гордія Пихатого, Омелько Глек їде до Москви прохати про військову та політичну допомогу. Український народ у романі невдовлений гетьманом, бо той порушив Переяславську угоду. Через це козаки, городяни і селяни вважають гетьмана “зрадником”. Трепетне ставлення до Переяславської угоди завжди нав’язувала в Україні російська пропаганда. Власне, в Переяславі не було підписано жодного міждержавного документа. Згодом Богдан Хмельницький і російський цар Олексій Михайлович обмінялися своїми статтями, в яких кожна зі сторін виклала власне бачення цієї угоди. В часи більшовицького правління за вказівкою Леніна ці статті, що одержали назву “березневих”, були сховані від людського ока, аби наступні покоління не змогли побачити, що ніякого “возз’єднання” насправді не було, а була угода про військову підтримку однієї країни іншою. Українські та російські історики визнали, що ні російська, ні українська сторони не дотримувалися Переяславської угоди. Після Переяслава гетьман Богдан Хмельницький демонстративно визнавав зверхність над собою шведського, угорського короля і турецького султана, а перед смертю Хмельницький заявив послам Московського царства, що його домовленість із царем Олексієм Михайловичем не означає, що Україна буде виконувати будь-які царські забаганки. Отже, в романі в колоніальному дусі гіперболізовано значення Переяславської угоди, до якої в часи Богдана Хмельницького насправді серйозно не ставилися ні в Росії, ні в Україні. Розповідаючи про московську мандрівку молодого українського посланця, Олександр Ільченко одягає маску блазня, зневажливо обзиваючи Українців, щоб потішити вражених побутовим шовінізмом росіян: “Старий повів хохла до свого дому, до халупи, де жив” [1, с. 470]. І це зневажливе прізвисько звучить не в діалозі росіян, а в мові автора, який називає Омелька “репаний хохол” [1, с. 496]. При цьому пише про московське цивілізаційне варварство, ущипливо відгукується про заборону в Москві співати і веселитись. А говорячи про волелюбність українських жінок, Омелько Глек “розповідав про мирославських дівчат і молодичь, норавливих українок, котрі не знали ні теремів, ні приписів Домострою, ні кабали боярської, ні безмежної сваволі чоловіків” [1, с. 490]. Карикатурно зображуючи українського гетьмана, Олександр Ільченко ідеалізує московського царя, робить його доступним, людяним, готовим співпереживати не тільки людям, а й

іншим народам. У московському самодержавстві автор не хотів бачити деспотії, кріпачтва і жорстокості завойовника. Символічна в романі сцена, коли український хлопець Омелько і російська дівчинка Аріна, між якими зав'язалися дружні симпатії, що мали перерости в кохання, покололись трояндою, і їхня кров змішалась. У цьому кровозмішуванні російські державні діячі всіх епох вбачали перспективу знищення української нації та її розчинення в лоні Росії. Ще 1687 року в Коломацьких статтях, що були міждержавним договором між новообраним гетьманом Іваном Мазепою та російською регенткою Софією, була 22-га стаття, яка передбачала українсько-російські шлюби. А з 1734 року Правління гетьманського уряду, яке очолював князь Олексій Шаховський, почало давати таємні інструкції щодо політики змішування шлюбів між українцями та росіянами. Заохочення російсько-українських шлюбів особливо посилювалося за Катерини II. Змішування шлюбів було однією з технологій асиміляції в Російській імперії та Радянському Союзі.

Висновки. Пишучи на угоду політичній ко-

С позиций постколониальной критики исследуются колониальные мотивы в украинской исторической беллетристике советского периода. На примерах романов Петра Панча "Говорила Украина", Ивана Ле "Хмельницкий", Александра Ильченко "Козацкому роду нет переводу, или Мамай и Чужая Молодка" анализируется политическая конъюнктура украинских писателей, которые в угоду политическому режиму изображали отказ от собственной государственности и воссоединение с Россией как наибольшее благо украинского народа.

Ключевые слова: *постколониальная критика, колониальные мотивы, историческая беллетристика, политическая конъюнктура, общественные настроения, российский империализм, советская эпоха.*

In this article from the standpoint of post-colonial critique explores colonial motifs in Ukrainian historical fiction of the Soviet period. On examples of novels Peter Panch "They said therefore Ukraine", Ivan Le "Khmelnitsky", Alexander Ilchenko "Cossacks kin never, or mom and girl Alien" analyzes the political situation Ukrainian writers who for the sake of political regime portrayed the rejection of their own state and merger with Russia as the greatest benefit of the Ukrainian people.

Key words: *postcolonial critique, colonial motifs, historical fiction, the political conjuncture, the public mood, Russian imperialism, the Soviet era.*

н'юнктурі, письменники деморалізували своїх читачів, відволікали від думок і боротьби за визволення українського народу з-під колоніального гніту. У своїх романах вони спотворювали історичну дійсність і служили колонізаторам. Дослідження колониальних мотивів у літературі Радянського періоду деколонізує українську літературу, культуру та масову свідомість.

Література

1. Ильченко О. Козацкому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця / Олександр Ильченко. – К. : Дніпро, 1967. – 540 с.
2. Ле І. Хмельницький : у 3 кн. / Іван Ле. – К. : Дніпро, 1965. – Кн.1. – 534 с.
3. Ле І. Хмельницький : у 3 кн. / Іван Ле. – К. : Дніпро, 1965. – Кн.2. – 479 с.
4. Панч П. Гомоніла Україна / Петро Панч. – К. : Радянський письменник, 1954. – 523 с.
5. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией 1654 – 1954 гг. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1954. – 30 с.